Paul van Tongeren

Identi-tijd

tussen toekomst en verleden

2023 Prometheus Nieuw Licht Amsterdam

Het hierin opgenomen fragment uit Søren Kierkegaard, *Of/of. Een levensfragment*, uitgegeven door Victor Eremita, is vertaald door Jan Marquart Scholtz, Boom Uitgevers (2007, oorspronkelijke uitgave 2000), p. 225-235.

© 2023 Paul van Tongeren
Omslagontwerp Robbie Smits
Omslagbeeld Sanne van Tongeren, *Tarantula-1*
Opmaak Elgraphic
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5280 2

DE VRAAG

Is een gemeenschappelijk verhaal nodig om met het verleden om te kunnen gaan?

Amsterdam, Groningen, 15 december 2021

Beste Paul van Tongeren,

Wat ons in de gepolariseerde debatten over inclusiviteit opvalt is dat voor- en tegenstanders elkaar in elk geval lijken te vinden in het belang van het verhaal over ons verleden dat onze situatie in het heden verklaart en ons de weg wijst naar de toekomst. Een mens, een familie, een samenleving zou niet zonder een verhaal kunnen. Een verhaal met een consistent narratief, een verhaal vol harde en betekenisvolle feiten dat vertelt wie we zijn. Een verhaal dat verteld moet kunnen worden en moet worden erkend. Zulke verhalen zorgen natuurlijk voor botsingen, want de held van het ene verhaal is de onderdrukker in het andere verhaal.

In 'De ongelukkigste' uit 1843 schrijft de

Deense filosoof Søren Kierkegaard dat het leven van de mens doordrongen is van het verloop van de tijd. Zodanig dat we bijna nooit echt in het nu aanwezig zijn. Sommigen leren daarmee leven door een thuis te vinden in het verhaal van het verleden, anderen in dat van de toekomst.

Beste Paul, zou jij 'De ongelukkigste' nog eens willen lezen en willen nadenken over de vraag of er zo'n verhaal nodig is over onszelf en over onze gemeenschap? En zijn we in staat om zo'n verhaal bij te stellen als tijden veranderen?

We vragen je dit niet alleen vanwege je grote kennis van het werk van die andere filosoof die zich intensief bezighield met kwesties rond geschiedenis, waarheid en identiteit, Friedrich Nietzsche, maar ook omdat we denken dat je als Denker des Vaderlands en emeritus hoogleraar filosofie op een punt in je leven zou kunnen staan waarop je de neiging hebt om terug te kijken. Voor zover we jou kennen menen we hoe dan ook zeker te weten dat we met deze vragen iets in jou teweegbrengen dat niet alleen voor ons maar ook voor jezelf verrassend zou kunnen zijn.

In nieuwsgierige afwachting groeten we je,

Coen Simon en Frank Meester

HET PAMFLET

Identi-tijd
tussen toekomst en verleden

Inhoud

I Tijd 13
1 Aandachtige aanwezigheid 13
2 Mens en dier 15
3 De tijd die we zijn 19
4 Tijd en afwezigheid 23
5 De ongelukkigste 26
6 Vormen van betrekkelijk ongeluk 28
7 Het ware ongeluk 33
8 Wie wint de hoofdprijs? 38
9 De oproep 42

II Identiteit 47
II.1 Ik 51
1 Autobiografie 51
2 Het begin 56
3 De richting van de tijd 61
4 Kiezen 66

II.2 Wij 73
1 Slavenmakers en tot slaaf gemaakten 75
2 Excuses 78
3 Soorten verantwoordelijkheid 85
4 Herinneren en vergeten 89
5 Monumenten 93

I TIJD

1 Aandachtige aanwezigheid

Een mens die zich elke dag wijdt aan de dingen die hem te doen gegeven zijn: hard werken om een boek te schrijven of een film te maken, met toewijding zorgen voor kinderen of zieken, netjes doen waarvoor hij is aangesteld en betaald wordt, of lekker te genieten van wat er op zijn pad komt – waarin onderscheidt zo'n mens zich van de mieren die vlijtig in een 'straatje' heen en weer lopen, van de bijen die hun honingraten vullen, de koeien die loom liggen te herkauwen, of van de vogels die vrolijk zitten te fluiten? Misschien alleen hierin, dat die mens zich op enig moment zal gaan vervelen, ontevreden wordt of zich onrustig en ongelukkig gaat voelen, zodat hij zich – impliciet of expliciet – de vraag stelt wat hij eigenlijk aan het doen is en wat dat te betekenen heeft of waar het hem om te doen is. Wie zich die vraag stelt, vergaat het zoals het de verstrooide intellectueel vergaat over wie Nietzsche schrijft in het begin van het voorwoord bij zijn boek *Over de genealogie van de moraal*: geconcentreerd aan het werk, gebogen over zijn schrijftafel, merkt de geleerde plotseling op dat de kerkklok slaat. Maar hij realiseert het zich te

laat, en heeft daardoor niet precies gehoord welk uur het sloeg. Hij probeert de slagen terug te tellen, maar zal zich daarbij onvermijdelijk vergissen. 'Zo wrijven ook wij soms achteraf onze oren uit en vragen ons af, verbaasd en bedremmeld, "wat hebben we eigenlijk ervaren?", meer nog: "wie zijn we eigenlijk?". En we tellen, achteraf zoals gezegd, al die dreunende twaalf klokslagen na van ons ervaren, ons leven, ons zijn, en – ach! – we ver-tellen ons daarbij.'

Het lijkt een paradoxale stelling te zijn dat we ons onderscheiden van de dieren in datgene wat we doorgaans juist vergeten te doen: niet alleen te werken, te rennen of te rusten, maar ook een voorstelling te hebben van waarom we dat doen en waarom we het meer of minder vlijtig of graag, met meer of minder toewijding, zorg of tegenzin doen. Soms herinneren we ons plotseling dat vergeten. Vooral als we 'niet lekker in ons vel zitten', als we ons realiseren dat we niet weten waarom we eigenlijk doen wat we doen, als we ongelukkig zijn. Maar onvermijdelijk is het dan te laat om er iets aan te doen. Want wat we vergaten is precies dit: aanwezig te zijn bij wat we aan het doen waren, onszelf niet te verliezen in onze bezigheid, maar daar met onze aandacht bij te zijn. Aandachtige aanwezigheid is nu eenmaal niet achteraf te realiseren.

Ik sprak van een 'paradoxale stelling'. Een paradox is geen contradictie, maar slechts een schíjnbare tegenspraak en de oplossing van het probleem lijkt dan ook voor de hand te liggen: laten we beginnen met wél aandachtig aanwezig zijn. Mindfulness en allerlei vormen van meditatie worden alom aangeprezen als manieren om dat te leren. Wat zou dat betekenen: leren 'helemaal aanwezig te zijn', 'helemaal in het nu', of 'in het hier en nu met volle aandacht aanwezig te zijn'? En kunnen we dat?

2 Mens en dier

Het lijkt eenvoudiger dan het is. Aandacht is namelijk niet hetzelfde als helemaal in het hier en nu zijn. Dat laatste is wellicht, en tot op zekere hoogte, mogelijk voor de dieren. Het dier zit – weer een citaat van Nietzsche, nu uit het begin van zijn tweede *Oneigentijdse beschouwing* – vastgebonden aan 'het paaltje ogenblik en kent daarom geen zwaarmoedigheid of verveling'. De herkauwende koe laat zich waarschijnlijk niet afleiden door gedachten aan wat ze misschien beter zou kunnen doen, ze vraagt zich niet af of ze nog zal doorgaan of moet stoppen met herkauwen, ziet niet op tegen de onaangename kanten ervan en heeft, behalve in de

verbeelding van sommige schrijvers, geen gedachten over de zin van wat ze nu al zo lang doet. Ze heeft waarschijnlijk ook geen bewuste herinnering aan al die keren dat ze het al deed, geen verwachting van hoe vaak ze het nog zal doen. Ze ligt te herkauwen en dat is het. 'Het is wat het is' – dat geldt voor het dier. Met aandacht heeft dat weinig te maken.

Dat mensen wel in staat zijn om met aandacht te doen wat ze doen, neemt niet weg dat het heilzaam kan zijn om nu en dan, voor een moment of een uurtje, te leven als een koe (of een ander dier): alleen maar te ademen, zonder bijgedachten, zonder oordelen over kwaliteit of betekenis, zonder herinnering aan eerder of verwachting van later. Wie voortdurend denkend, want: rekenend, plannend, zorgend, rekening houdend, oplettend, uitkijkend, hopend, vrezend, wachtend en verwachtend bezig is, zal het als een verlichting ervaren om zo nu en dan even helemaal niets te denken, niet te denken. Waarschijnlijk helpt het om je hoofd af en toe eens helemaal leeg te maken – 'mind*ful*ness' lijkt daarvoor overigens een misleidende aanduiding. Als je erin slaagt lukt het je misschien om daarna weer met meer aandacht te leven. Maar voor dat laatste zal meer nodig zijn dan alleen zo af en toe een tijdje helemaal niet te denken.

Aandacht is dénkend aanwezig zijn bij datgene waarvoor (of degene voor wie) je aandacht hebt. Dat is echter een spanningsvolle aangelegenheid, omdat denken tegelijkertijd juist een afstand schept tot de activiteit waarover het denkt; de afstand die maakt dat je kunt aarzelen of en hoelang je er nog mee zult doorgaan, dat je je kunt afvragen of je het goed doet, of – en vooral – wat eigenlijk de zin is van wat je aan het doen bent. Het is de afstand die soms even – want lang duurt het nooit – verdwijnt in de zogenaamde 'flow-ervaring'. In een dubbelinterview met violiste Liza Ferschtman en (ex-) voetbalster Leonne Stentler heeft de eerste het over zo'n ervaring: als dat gebeurt, 'dan spélen we niet het muzikale werk, maar zíjn het, vallen ermee samen'. Ze vertelt van zo'n ervaring, die haar bij vlagen overkomt en dan steeds weer 'plots voorbij' is. De voetbalster herkent het en zegt: 'Dat is het vervelende. Word je je van de magie bewust, dan verdwijnt die op slag.' Het bewustzijn schept de afstand die je (met de aandacht van datzelfde bewustzijn) verlangt te overwinnen: 'Want wie zoiets heeft ervaren, hoopt het ooit terug te vinden' (*NRC* 23-7-22). Die afstand, zo nemen we aan, nemen de dieren niet – of althans die dieren die alleen maar dier zijn, die we niet ook als mensen aanduiden. Maar daar-